

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

A TŐKEAKKUMULÁCIÓ ÉS A MÓKUSOK

Bevezető megjegyzések

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

CAPITAL ACCUMULATION AND THE SQUIRRELS

Introductory remarks

What were the factors driving capital accumulation in Hungary in the eighteenth century? Did Hungary experience economic development in the late eighteenth century that enabled the Habsburg Monarchy to borrow at low interest rates? Was capital accumulation in Hungary primarily the result of grain exports to Austria, the provisioning of the Habsburg army or perhaps the exploitation of seigneurial rights such as milling and wine-selling monopolies? It is possible, however, that capital accumulation was not the decisive factor in the onset of capitalism. Rather, it may have been the emergence of opportunities that redirected capital from lending towards direct investments.

Keywords: capital accumulation, grain exports, provisioning for the army, seigneurial rights, direct investments

Két mókust könnyebb észrevenni, mint egyet, mert míg egy mókus csendesen üldögél az ágon, a második mókus rögtön elkezd kergetni az elsőt, és nagy zajt csapva önfeledten kergetőznek a fa törzse körül. A mi történetünk két mókusa közül a második a 19. században bukkant fel, a tőke iránti keresletnek a befektetési lehetőségek megnyílása által előszólított mókusa, hogy nyomban a nyilvánosságot elárasztó hangos panaszkodás közepette vegye üldözőbe a kínálat mokusát.

Lényegében idáig jutott el a közös gondolkodásban az a műhelykonferencia, amelyre 2021. december 10-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (= ELTE BTK) Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén került sor, és amelynek tanulmányra formált előadásai a *Történelmi Szemle* 2022. évi 4. számában jelentek meg Hitelviszonyok Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848 összefoglaló címmel.¹ Azaz volt egy régi típusú hitelrendszer, amelyben a biztos befektetés szolid hozamait törekedett elérni a tőketulajdonos, és megsértődött, ha a takarékpénztárként működő nagybirtok

Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék.

1 Hitelviszonyok a kései rendiség idején. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 641–744. [Tematikus blokk.]

tulajdonosa visszafizette a nála elhelyezett kölcsönt, majd ezt egy idő után felváltotta az új típusú hitelrendszer, amelyben megfordultak a szerepek: hitelszűke lépett fel, és a befektethető tőkére vadásztak a reménybeli adósok.² A különbséget nyilvánvalóan a befektetési lehetőségek kiszélesedése hozta el, ezek felhelyezték a fára a tőke iránti kereslet mókusát, amely nyomban társa hangos kergetésébe fogott.

Abból viszont, hogy a 18. századi forrásokban nem látjuk nyomát a két mokus hangos kergetőzésének, még nem következik, hogy a kínálatnak a tőkefelhalmozás által a fára feljuttatott mókusa nem üldögte már ekkor is csendesen és magányosan egy faágon fenyőtobozt rágicsálva. Attól, hogy a 18. század jó részét nem jellemezték a befektetési lehetőségek, még végbemehettek a tőkeképződés folyamatai. Sőt nyilván ezek ténylegesen le is zajlottak: a döntően agárjellegű gazdaság is képes volt folyamatosan felesleget termelni. Ezen folyamatok, a tőkeakkumuláció problémái álltak az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Albizottsága szervezésében 2023. december 8-án az ELTE BTK-n Tőkefelhalmozás Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848 címmel tartott műhelykonferenciának.

A tőkefelhalmozás kérdése a Habsburg Monarchia szintjén is releváns kérdése a kurrens szakirodalom diskurzusának. Néhány éve monográfiájában William D. Godsey Alsó-Ausztria példáján annak a folyamatát tárta fel, hogy a 18. század folyamán hogyan léptek be az osztrák és cseh rendek a Habsburgok háborúinak finanszírozásába, és lettek ennek a Wiener Stadtbanco és a külföldi pénzpiacok mellett meghatározó szereplői.³ Ugyanis miután az európai államok túlléptek azon a stádiumon, amikor az éppen elérhető anyagi és emberi erőforrásokkal vívták meg katonai konfliktusait, és elkezdtek időben elteríteni ezeket a kiemelkedően magas anyagi terheket (előbb a katonáknak és a hadiszállítóknak való késedelmes fizetéssel, majd hitelek felvételével), és a békeévekre is sikerült ráterhelniük a háborúk költségeit, kiemelkedő jelentőségre tett szert az, milyen kamatszinten tudtak hitelekhez jutni. Ezt a Habsburgoknak úgy sikerült leszorítani, hogy a 18. században a jobb hitelképességű tartományi rendek és a Wiener Stadtbanco közvetítésével vettek fel kölcsönöket. Ahogy Zinzendorf gróf, a Hofrechnungskammer elnöke mondta: „az állam nem kap hitelt a puissances intermédiaires közvetítése nélkül”.⁴ A „közvetítő hatalmak” Montesquieu kifejezése. A rendekre utal, akik szerint meggátolják, hogy az egyeduralkodó zsarnokság legyen.⁵ Godsey tehát a rendek kulcsszerepét hangsúlyozza (amelyeket tehát az uralkodók nem szorítottak teljesen a háttérbe), és arra jut, hogy az 1840-es években következtek azután be a döntő változások a gazdasági fejlődés, a nem-

2 Szijártó M. István: Hitelviszonyok a kései rendiség idején. Bevezető megjegyzések. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 644–645. Kurucz György megfigyelése szerint is a nagybirtokok uradalmi pénztáraiba kerültek a kisbefektetők biztonságot kereső megtakarításai. Kurucz György: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* 150 (2016) 539.

3 William D. Godsey: *The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-Military State, 1650–1820*. Oxford, 2018.

4 Idézi William D. Godsey: The Rise of a Sustainable Public Debt in the 18th-Century Habsburg Monarchy. In: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives, 1648–1815*. Ed. William D. Godsey – Petr Mat’ a. Oxford, 2022. (Proceedings of the British Academy 247) 268.

5 Montesquieu: *A törvények szelleméről*. I–II. Bp., 1962. Második könyv. IV. fejezet, ötödik könyv. XI. fejezet.

zetközi pénzpiacok igénybevétele és a helyi társadalom feletti hatékonyabb ellenőrzés révén.⁶

Mindezzel ellentétben azonban 2022-ben megjelent tanulmányában William D. Godsey annak a folyamatát tárgyalja, ahogy már az 1770-es években közvetlenül finanszírozható lett a Habsburg Monarchia államadóssága. Az Universal-Staats-Schulden-Cassa alacsony kamatokkal tudott közép- és hosszú távú hiteleket felvenni intézményi közvetítők közbeiktatása nélkül is. Ez negyedik forrásként társult a korábbi háromhoz, így 1815-ben a monarchia kamarai tartozásainak összege már majdnem elérte a Bécsi Városi Bank hiteleiét (204, illetve 225 millió forint), miközben az osztrák és cseh rendek felé fennálló tartozás csak 159, a külföldi hitelek mennyisége pedig 71 millió forintot tett ki. Ezután a kormány pénzért már döntően magánbankokhoz fordult, és a közvetített hitelek szerepe lecsökkent.⁷ Az 1774-től működő Magyar Királyi Hitelfőpénztár sikerrel hajtotta végre az államadósság konverzióját 4%-osra.⁸ Mindezek mögött logikus a 18. századi tőkefelhalmozás folyamatát feltételeznünk, amely az 1770-es évek táján talán lendületet vett a cseh és osztrák tartományokban – hiszen nyilván a közvetlen állami hitelfelvétel mellett a Bécsi Városi Bank sem szorult ki a piacról, illetve a rendi hitelgyűjtés sem szűnt meg egyik napról a másikra, és nyilván érdemes azzal a feltételezéssel élnünk, hogy – ha megkésve vagy kisebb volumenben is, de – Magyarországon is lezajlottak hasonló folyamatok.

Mindenesetre a 18. század második felében tudatos törekvésként jelentek meg már a gazdaságfejlesztési törekvések itt is. Ezekről szól Nagy János tanulmánya, összehasonlítva egyfelől az 1764–1765. évi diéta kereskedelemügyi témájú vitáit az 1791-től 1793-ig működő kereskedelemügyi bizottság munkálataival. Mindkettő a gazdasági önrendelkezést kívánta előmozdítani és a kivitelt bővíteni a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésén keresztül. Figyelemre méltó, hogy magyar a rendek gazdaságpolitikai programjába beépültek olyan gazdaságpolitikai elemek, amelyek az 1760-as években még a bécsi kormány törekvéseiben szerepeltek.

Nyilván a későbbiekben nagy jelentősége lenne a 19. században folytatni a vizsgáldást, amikor a tőkeakkumuláció feltételeinek tekintetében alapvető változás áll be.⁹ De már a 18. században nekilendült a gabonakivitel (elsősorban Ausztria felé), majd ez a 19. században még dinamikusabban fejlődött (még ha nem is tekintjük most a vasútépítések által az 1860-as években elhozott aranykort¹⁰): Roman Sandgruber szerint az osztrák fogyasztás 2,5%-át fedezte a magyar gabonaimport a 18. században, de már 10–16%-át az 1840-es években. John Komlos is azon a véleményen van, hogy a termelést meghaladón,

6 Godsey: *The Sinews of Habsburg Power*, 397.

7 Godsey: *The Rise of a Sustainable Public Debt*, 268–271.

8 Herzog József: A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában. *Századok* 59–60 (1925–1926) 270–278. Ekkoriban csökkentették 5%-ra a korábban törvényben 6%-ban rögzített kamatlábat. Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Bp., 1965. 104.

9 A konferencián elhangzó három vonatkozó előadás (Velkey Ferenc: *Széchenyi érvei a tőkehiány „két garasos” enyhítése mellett*; Somorjai Szabolcs: *A tőkefelhalmozás kérdései és problémái a 19. század első felében* és Koloh Gábor: *A felhalmozó paraszt. A kisüzem megteremtésének lehetséges útja*) nem készült el tanulmányként.

10 Vö. Benda Gyula: Gabonatermelés és -export Magyarországon (1770–1870). In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 198.

5,3%-kal nőtt a magyar gabonaexport 1789 és 1841 között.¹¹ Benda Gyula szerint a gabona-kivitel 1771 és 1790 között átlagosan 900 ezer métermázsa volt, ami valamivel több, mint 1,9 millió pozsonyi mérő.¹² Ezzel összhangban Glósz József monográfiája a gabonakereskedelemtől Beliczky János adatát idézi, aki szerint 1764-ről 1780-ra évi 1 millióról évi nagyjából 2 millió pozsonyi mérőre nőtt a magyar kivitel.¹³ Kaposi Zoltán szerint a 18. század utolsó harmadában azután a maximum évi 2 millió pozsonyi mérő szintjéről az 1820-as évek közepére már 3 millióra nőtt, vagyis a bővülést Komlosnál intenzívebbnek tartja. Kaposi a dinamizmust az állami megrendeléseknek, a hadiszállításoknak tulajdonítja.¹⁴ Amikor azonban Schramek László alábbi tanulmánya annak próbált utánajárni, hogy a 18. század első felében milyen mértékben jelentett piacot a magyar agrártermékeknek az országban állomásozó hadsereg ellátása, végül arra jutott, hogy ez nem volt jelentős tényező. A katonaság ellátása ekkor még nem piaci viszonyok között történt, bár e tekintetben később változás állt be.¹⁵

Az eredeti tőkefelhalmozás problematikájával elméleti szinten foglalkozik jelen blokkban Somorjai Szabolcs tanulmánya. A vonatkozó szakirodalomból kiemelkedik Jánossy Ferenc e tekintetben úttörő munkássága. Ő 1979-ben tette vizsgálat tárgyává a kapitalista gazdasági fejlődés öngerjesztő folyamatának beindulását. Jánossy szerint a prekapitalista gazdaságban (főleg a kereskedelemben és a bányászatban) is jelen volt a tőke, nem hiányzott a munkaerő sem, az áttörés mégis csak akkor következett be, amikor a primer szektorba betört a tőke: a *Verlag*-rendszer előbb integrálta a falusi takácsokat, ezután a létrejövő manufaktúrális, majd gyárilpar tönkretette ezeket, amely azután a hadsereg mellett a paraszti háztartások részére is termelni kezdett. A textiliparban a tőke átalakult, és a verseny, a növekvő termelékenység és a korlátlan felhalmozás lehetősége létrehozta a kapitalizmust.¹⁶

Jánossy Ferenc tehát elveti azt a gondolatot, hogy a hadiszállítások robbanthatták volna be a tőkés fejlődést. Ehelyett arra hívja fel a figyelmet, hogy a tőke megléte még nem hozta magával „a tőkeakkumulációs lavina megindulását”-t, hanem a tőke egy ponton átalakult. Azaz a befektetési lehetőségek megjelenése és az ennek következtében megjelenő kereslet a tőke iránt, vagyis a második mókusnak a fára kerülése megváltoztatta a kínálat addig nyugodtan üldögélő mókusának viselkedését, és csendes szemlélődőből a mókusok hancúrozásának zajos résztvevőjévé vált egy szempillantás alatt. A döntő eszerint mégsem a tőkeakkumuláció folyamata volt, hanem a befektetési lehetőségeké, mert ezek megjelenése átalakította a tőkét: kölcsöntőkéből működő tőkét hozott létre.

11 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000*. Bp.–Pécs, 2002. (Studia Oeconomica) 55.

12 Benda: Gabonatermelés és -export Magyarországon, 194.

13 Glósz József: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2014. 39.

14 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 57.

15 Két további vonatkozó előadás (Tamás Máté: *Hadseregellátás, tőkefelhalmozás és zsidó kereskedők a 19. századi eleji Habsburg Monarchiában* és Halmos Károly: *A tőkefelhalmozás sebessége*) nem készült el tanulmány formájában, de a szerzők közös könyve a hadseregellátás kérdéséről megjelenés előtt áll. A korábban említettek mellett a műhelykonferencián elhangzott még Madarász Aladár elméleti bevezetője, Kövér György pedig felkért hozzászólóként mondta el gondolatait.

16 Jánossy Ferenc: *Az akkumulációs lavina megindulása*. Bp., 1979. (Gyorsuló Idő) 7., 10., 107–119.

Érdemes tehát több tényezőre figyelemmel lenni: a gabonakiviteltre, a hadseregellátásra (amely részben az országon belül zajlott le) a tőkeakkumuláció tekintetében egyfelől, illetve a befektetési lehetőségek megjelenésére másfelől, különös tekintettel az agrárszektorban is piacra lelő textiliparra. De a tőkefelhalmozást illetően talán mást is mérlegre tehetünk. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az agrártermelés folyamatának mely pontján valószínűsíthetjük leginkább a tőke felhalmozódását, azaz honnan jött az első mokus, Schmik János molnár esete érdekes megfigyelésekre adhat lehetőséget.

A molnármestert 1798. március 5-én gyilkolta meg egy rablóbanda, mert igen gazdag ember hírében állt, de alig tudtak elvinni az Inota külterületén álló házából valamit: a vád szerint készpénzben 150 forintot, a vallomások szerint még 50 forintnál is kevesebbet, mert 15 000 forintos vagyonának több mint 80%-a hitelként volt kihelyezve, ennek is zöme Zichy Miklós grófnál, akitől Schmik az iharforrási malmot bérelte. Mivel Schmik vagyonáról nemcsak meggyilkolása után készült leltár, hanem első feleségének halála után, 1791-ben is, tudjuk, hogy hét év alatt megduplázta vagyonát, és ennek növekménye meghaladta az évi 1000 forintot. Csak összehasonlításképpen: ebben az időben 600 és 800 forint közé esett egy alispán éves fizetése.¹⁷ Ebből a kamatjövedelem csak körülbelül 400 forintot tett ki, a többi döntően nyilván a malomhoz, Schmiknek molnárként húzott jövedelmeihez kapcsolódott. Két kis szőleje jelentéktelen jövedelmet termelt. Schmik János molnárként húzott jövedelmei mögött nyilván a földesúri jogok állnak: a kocsmáltatáshoz hasonlóan a malomtartás a földesúri üzem kiemelkedő bevételi forrása volt. Zichy az első kontraktusban egyértelműen túl alacsony évi bérleti díjat kért malma működtetőjétől, évi 50 forintot – nyilván a korábbiakhoz és egyéb malmai árendájához igazodva –, mert egy második szerződésben két malmot már évi 600 forintért adott bérbe Schmik Jánosnak. De neki jól láthatóan magasabb bérleti díj mellett is megérte a molnárkodás.¹⁸

A gróf szemszögéből nézve a dolgot azt mondhatjuk, hogy magasabb jövedelmet húzott az uradalom malomtartási jogából: egyfelől úgy, hogy az árenda lett magasabb pár évvel Schmik érkezését követően, másfelől úgy, hogy a molnárnál maradó profitot is ő költötte el, bár csak kölcsön formájában. A keletkező adósságért az elkölthető pénz megsokszorozódása nyilván kárpótolta Zichy Miklóst. Bár pontosan nem tudjuk, hogy mire fordította a pénzt, de érdemes idézni Tóth Tibornak az 1750 és 1811 közötti időszakra vonatkozó vizsgálatát, amely szerint a nemesi kölcsönök 6%-a ment gazdaságfejlesztésre, 27%-a birtokvásárlásra, 20%-a zálogbirtok-kiváltásra és 40%-a adósságtörlesztésre.¹⁹

Annál viszont, hogy a gróf és a molnár között hogyan oszlott meg a jövedelem, számunkra most fontosabb ennek forrása, az uradalom kisebb királyi haszonvételeinek egyike. Schmik esetében tehát nemcsak a régi típusú hitelrendszer működését láthatjuk, hanem a tőkefelhalmozás lehetőségét is. A mikrotörténelmi megközelítés a földesúri jogokra, a gazdaságon kívüli kényszer hatékony érvényesülésére irányíthatja rá a törté-

17 Békés vármegyében 600 forint volt az alispán fizetése 1794-ben, Zalában pedig 1774-ben 700, 1780-ban 800 forint. Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*. Gyula, 2009. 92.; *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. 57.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P707. fasc. 441. fol. 500–568., fasc. 442. fol. 274–297.

19 Kaposi: *Magyarország gazdaságtörténete*, 47.

nész figyelmét. Ez nyilván nem volt a várpalotai Zichy-uradalom sajátja. A Batthyány család bicskei uradalmáról is azt mondja Tompa László, hogy az árendák – a cenzussal egyetemben – a bevételek nagyobb részét adták a 18. század első felében, ezek az enyingi uradalomban is jelentősek voltak – szemben a siklósival, amely modernebb volt, külső piacok felé fordult, és jelentős allodiális gazdálkodást folytatott.²⁰ Benda Gyula úgy véli, hogy a magyarországi nagybirtokok nagybirtoküzemmé való átalakulása csak a 18. század végén vált meghatározó tendenciává. A földesúri szántó és rét aránya a 18. század utolsó harmadában is csak 10 és 20% között volt, de inkább az intervallum alsó határán. Innen nőtt ez azután 1850 tájára 20-25%-ra.²¹ Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a 18. század nagy részében a földesúri jogok érvényesítése lehetett a magyarországi tőkeakkumuláció elsődleges forrása, majd a század végétől lépett ennek helyére a gabona-termelés.

Viszont ha igaza van Jánossynak, akkor nem a tőkefelhalmozás volt a legfontosabb mozzanat a kapitalizmus rendszerének létrejöttében, legyen ennek forrása akár a regálé-jogok csoportja, akár a hadiszállítás vagy a gabonaexport, azaz nem az első, hanem a második módus felhelyezése a fára, az a mozzanat, amely a kölcsöntőkéből működő tőkét varázsol: a befektetési lehetőségek megjelenése.²² Jánossy szerint ez a textiliparban történt meg. De ezt a feltevést már egy másik vizsgálat tárgyává érdemes tenni.

20 Tompa László: *Az újszerű Batthyány-birtokok regenerációja a 18. században*. Bp., 2024. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések. A Vidék Vonzásában 5) 282., 284., 286–288.

21 Benda Gyula: Földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét). In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*, 224., 227., 230.

22 Egy további lehetőség, hogy Schumpeternek van igaza, és a vállalkozó, a vállalkozói szellem lesz a döntő. Lásd Somorjai Szabolcs tanulmányát e számban.